

KINGA RACÓŃ-LEJA*

TRACES OF THE SECOND WORLD WAR IN EUROPEAN CITIES

ŚLADY II WOJNY ŚWIATOWEJ W MIASTACH EUROPEJSKICH

Abstract

This paper presents the diverse typology of devastation in European cities during the Second World War. In practice, total war meant ruthless destruction of cities – those situated on the frontline defended as strongholds and those blown up on purpose. The bombing raids which destroyed Warsaw, Rotterdam, Coventry and other cities wrote a separate and unusually tragic chapter in the history of atrocities. Carpet and precise bombings organized by the Allies in retaliation within the adopted tactic of weakening the enemy's morale ruined a number of German cities – Dresden makes a particularly drastic example in the descendants' memory. In the years of World War II, a huge part of Europe's urban heritage was lost irretrievably.

Keywords: World War II, war devastation in European cities, bombing raids on cities, city rebuilding and reconstructing

Streszczenie

Artykuł prezentuje różną typologię zniszczeń miast europejskich w czasie II wojny światowej. Wojna totalna oznaczała w praktyce również bezwzględne niszczenie miast, zarówno na linii frontu, bronionych w charakterze miasta-twierdzy, jak i celowo wysadzanych. Osobny i niezwykle tragiczny rozdział w historii zniszczeń stanowią naloty bombowe, w wyniku których ucierpi m.in. Warszawa, Rotterdam czy Coventry. Prowadzone w odwecie, w ramach przyjętej przez Aliantów taktyki obniżenia morale przeciwnika, bombardowania dywanowe i precyzyjne zrujniają miasta niemieckie, czego tragicznym przykładem pozostanie w pamięci potomnych Drezno. W czasie II wojny światowej ogromna część dziedzictwa urbanistycznego Europy zostanie bezpowrotnie stracona.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, zniszczenia wojenne miast europejskich, bombardowania miast, odbudowa i rekonstrukcja miast

* Kinga Racóń-Leja, Ph.D. Arch., Institute of Urban Design, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

1. Introduction

Since the dawn of time, cities have been the target of the enemy's attacks. Conquered and destroyed, they were reborn or sank into oblivion. For millenniums, Europe was the arena of struggles with various scales and ranges. Fires, wars and epidemics decimated cities and their populations. It is difficult to compare warfare operations in history. However, the twentieth century, especially the Second World War, left an unprecedented stamp on the urbanized landscape of Europe.

The theme of World War II returns in science surveys published in recent years. The perspective of more than seventy years after its outbreak facilitates a reflection without an ideological undertone. The fact of opening some formerly top secret state archives is of high importance. Numerous institutions and private persons upload some previously unpublished documents, photographs and films on the Internet. The emerging image inclines us to take a fresh look at the vicissitudes of war and their impact on the contemporary city.

2. Devastations on the Frontline

Devastations in the years of the Second World War were caused under various circumstances. The front which crossed Europe – during the Nazi armies' attack as well as the Allied troops' counteroffensive – left an enormity of damage.

European cities, which became the arena of hard struggles, were defended relentlessly. A number of big cities and small towns suffered under direct attacks. The small French town of Dunkirk witnessed some extraordinary wartime events. In May 1940, the Allied troops were evacuated from the continent within Operation Dynamo. Under German occupation, Dunkirk was systematically destroyed by the Allies' bombings. The Germans transformed the town into a bastion making a part of the Atlantic Rampart while forming the so-called *Stronghold Europe*. On the capitulation day (May 9, 1945), Dunkirk finally surrendered to the Czechoslovakian Armoured Brigade. Ten per cent of the town's old substance survived. One district of the Hague in the Netherlands was also destroyed within the extension of the abovementioned Atlantic Rampart.

Annihilating fights in the cities – unfortunately, with the participation of civilians – on an unheard-of scale was another characteristic element of the war. The courageous defence of Stalingrad and Leningrad, which became an expression of political and strategic aspirations, went down in history. Two million soldiers and 750,000 inhabitants lost their lives on both sides of the front in the Battle of Stalingrad. Around 1.5 million residents and soldiers died in the siege of Leningrad which lasted two and a half years. These terrifying and tragically record-breaking numbers changed the cities into ghastly burial grounds. Unfortunately, there were many more gloomy examples before the victory in Berlin.

Urban warfare has its own complicated specificity. The internal layout, not adjusted to struggling, shifted the weight of defence onto an individual building, while debris fell on the streets forming barricades. The heritage of Stronghold Kołobrzeg was destroyed totally; fierce fighting affected Szczecin. The political decision on the defence of Wrocław as a stronghold brought the city to ruin.

In Poland, heavy war operations affected Warsaw first of all. The capital city was bombed and severely destroyed in September 1939. The occupants did not plan to rebuild it. According to N. Gutschow and B. Klein¹, they were going to reduce its population to 40,000 in 1940 which proves the German Nazi planners' cruelty. The Ghetto Uprising in 1943 and the Warsaw Uprising in 1944 left bloody marks. The death toll of the final spurt reached 150–180,000. The capital became a symbol of both its inhabitants'

¹ N. Gutschow, B. Klein (...), p. 25.

heroism and the ruthlessness of the occupant who “completed” the work of destruction blowing up all the buildings and ruins in order to raze the entire city to the ground. It was the end of the process of annihilating Warsaw which began in 1939.

3. Aerial Combat

Until the end of the nineteenth century and during the First World War, cities situated outside the frontline remained relatively safe. The appearance of bombers meant a dramatic change in the situation and a threat for cities lying at a distance from direct operations. The best-known example of a bombing raid on a European town in the interwar period is Guernica². Its tragedy, immortalized by Pablo Picasso, turned a new page in the history of warfare.

The introduction of air forces spread confusion at the theatre of World War II. Aerial combat had tragic consequences for towns and cities. Bombers make it possible to perform an instant, usually multisided attack changing warfare into “blitzkrieg” commenced by the German troops in the course of the September Campaign. An air raid is rather unpredictable. It is also very difficult to put up a good fight not having direct contact with the enemy.

Bombings make a peculiar kind of warfare. Strategic decisions depend on the geographical position of bases and the range of bombers. Hence distant fighting in Norway recognized by the Germans as an important site for a potential attack on Great Britain. In the Mediterranean, Malta was of equal importance to the Allies. Under wartime pressure, flying machines were improved, fuel and cargo capacity was increased, the bombing air forces were developed on a par with the supporting fleet of fighter planes. The war assumed continental character.

The areas of a potential bomb attack in Europe grew gradually. Having access to the conquered bases in France, Norway and Denmark, the German air forces could comprise a larger part of Great Britain and Northern Ireland during the Battle of Britain (1940–1941). In 1942, the RAF sent its fleet within the range of 350 miles (about 560 kilometres) over most of Germany, excluding the eastern regions, as well as northern and central France [10].

4. Why the Cities?

Contrary to the warring parties’ declarations and the Hague Convention, the land and aerial forces did not only attack military targets or sites related to weapon production. World War II was a total conflict so attacks on civilian targets, including towns and cities, was practised by the Germans and their supporters right from the start. On the first of September 1939, the German army began bombing the cities and civilians in Poland. The world saw photographs of Warsaw under bombs but the tragic vicissitudes of a number of other cities and towns in the west and in the east of the Polish Republic are rather obscure. From among its big cities, Poznan, Krakow, Częstochowa and Lodz were bombed, too³.

Terror brought by bombings at the beginning of the war meant the start of a psychological war. The United Kingdom, isolated from the continent and apparently safe, became a relatively accessible target for the Luftwaffe. From August 1940 till May 1941, the Germans fought against the Allies’ last bastion from the

² Guernica – a small Basque town [c. 5,000 inhabitants] bombed by the German air force on April 26, 1937 on by Gen. Franco’s order. The bombs and fires destroyed 70% of its buildings. The number of casualties is estimated at 1,600 [author’s footnote].

³ N. Davies, *Boże igrzyisko (...)*, p. 900.

air. The bombed cities included London, Liverpool, Sheffield, Glasgow, Belfast, Manchester, Southampton, Portsmouth, Coventry, Bristol, Plymouth, Avonmouth, Birmingham, Merseyside and many more⁴.

In the face of ruthless attacks from the air and the endangered future of Europe, the Allies began systematic strategic raids on selected German targets. The war assumed complicated dimension spreading irreversible damage. The commander of the British aerial fleet, the creator of the concept of massive attacks, including those on the cities, General Arthur Harris remains one of the most controversial WW2 personalities. History nicknamed him “The Bomber”. He oriented the strategy of air raids onto German cities in order to spread terror and defeatism. With reference to the space of the cities, he aimed at destroying them totally and leaving no dwelling places⁵. Norman Davies quotes Harris’s statement: “We will remove German cities just like the dentist removes teeth”⁶. A tough prospect justified by the extraordinary political situation – the real grounds to fear that Nazism would win.

5. Urban Layouts under Bombs

Are there any relations between the space of a city and the effectiveness of air raids? We can venture a thesis that the legibility of an urban layout was important for orientation from the air considering the imperfection of homing devices. It helped aviators to identify their targets.

From the very beginning, the Luftwaffe tested the effectiveness of air raids. The bombing of Frampol in mid-September 1939 could have been of training character. This small, strategically unimportant town was distinguished by a beautiful symmetrical urban layout. Its projection included a centrally situated market square with a town hall. From above, Frampol resembled a dartboard – an ideal target for the air forces. In this case, the justification of military targets still arouses a lot of doubts. The bombing of Wieluń with its legible market square layout gives rise to similar reflections. The town was totally destroyed on September 1, 1939 but the plausibility of this raid left a number of questions.

Streets axes, church dominants and towers made an important guiding element for flyers. Therefore we can reflect upon the survival of the cathedral towers in Cologne or other landmarks. Did it aim at preserving the heritage or was it an intentional strategic action? Both options probably include a grain of truth.

The significance of tall, characteristic buildings, acting as dominant features in an urban landscape, increased in the case of daytime bombings. The USAAF, which specialized in this field, proudly defined them as *precise* operations. Towers, illuminated by fire afterglows, also formed identifications for RAF aviators specializing in nighttime raids⁷.

The intensity of development was reflected in the effectiveness of attacks on cities as well. A densely developed city centre became the ultimate trap for many inhabitants. For instance, Dresden and Hamburg on fire were the scene of such tragedies burying thousands of victims under the debris. Not without reason, the authorities’ decisions influenced an increase in the number of casualties, too. In the case of Hamburg, the ban on leaving the city, which aimed at mobilizing its dwellers to take rescue actions and extinguish the fires, meant a death trap for more than 40,000 people within ten days of bombing.

So-called carpet or area bombings were used in the case of big cities⁸. Their purpose was to destroy the vastest possible area. An attack on one city was repeated several times. For example, Hamburg was

⁴ A. Swanston, M. Swanston, p. 72-73.

⁵ A.T. Harris.

⁶ N. Davies, *Europa*, p. 448.

⁷ USAAF – United States Army Air Force; RAF – Royal Air Force.

⁸ N. Davies, *Europa (...) op. cit.*, p. 449.

bombed from July 27 till August 2, 1943. The bombings caused gigantic fires, the smoke guided the pilots but also made their raids difficult. Numerous cities were attacked throughout the war, e.g. Cologne was bombed 260 times starting from May 1940.

A proper number of planes had to take part in an attack so that an area bombing could be effective. Trying to intimidate the enemy, the RAF mobilized more and more machines. Over one thousand bombers participated in the best known raid of Cologne in May 1942! It went down in history under the proud name of Operation Millennium referring to the number of planes instead of the magnificent history of this city. Indeed, thousands of bombs fell on it. The fire was so extensive that the smoke could be seen from the distance of several hundred kilometres. Nearly five hundred people died in this bombing; around 20,000 lost their lives afterwards. It is not difficult to imagine the scale of destruction in Cologne – its centre was brought to ruin.

6. The Perfect Weapon, or How to Destroy the Cities Effectively

Specialization in the domain of explosives influenced the process of destruction. Blockbusters and firebombs doomed the cities. A lot of buildings with wooden structural ceilings and roofs – which was the prewar standard – could not resist fires which swept across the cities during and after bombings. Their effects shown in archival photographs and films arouse horror. Bombed cities filled with the shells of buildings – it is a typical image found in a number of documentaries. Tenements, or more precisely their external walls, stand without the floors, windows and roofs. It is extremely difficult to rebuild such ruins. The external construction of the elevations, leaving the outlines of the frontages and apparently determining the urban plan, was just an illusion. The external walls did not suffice to reconstruct the entire city centres. With an extensive scale of destruction, hope for rebuilding was weak. The process of cleansing a city for its returning inhabitants required firm actions leaving low chances of reconstructing the remaining ruins.

Fortunately, Europe avoided a nuclear attack. The scale of destruction for buildings and people, especially in such densely populated districts as the Ruhr, would be disastrous. As a warning, let us say that about 80,000 people died at the moment of the explosion of one atom bomb in Hiroshima on August 6, 1945. As the following months showed, 160,000 died as a result of the radiation sickness. In Nagasaki, the total number of casualties was 40–70,000. Those bombings forced Japan to surrender.

For long years, the German Nazi and postwar propaganda compared the nuclear attack on Hiroshima to the tragedy of Dresden. Both disasters happened under similar circumstances – an attempt to end the war as soon as possible and to force the Axis countries to capitulate. A multitude of refugees, including POWs, found shelter in the relatively safe Dresden. This city, with its unique works of art and architecture as well as historical urban spaces, did not expect such a crushing defeat. Altmarkt (the Market Square) became the central spot for attacks, while the military grounds located north of the centre were not destroyed. The number of casualties is rather inestimable – in the worst case scenarios, it reached 160,000. Afterwards, it was verified at 30–40,000⁹.

The horrors in Dresden inspired Kurt Vonnegut to write his own version of the event. This former American prisoner of war depicted the hecatomb of the city and its residents in his famous novel “Slaughterhouse-Five” published in 1969¹⁰. Its screen adaptation strongly influenced the viewers’ imagination and diffused the knowledge of the Dresden massacre in 1945¹¹.

⁹ N. Davies refers to the minimum number of 39,773 casualties; *ibid.*, p. 450; M. Gretzschel writes about 35,000.

¹⁰ K. Vonnegut.

¹¹ *Slaughterhouse-Five* directed by G.R. Hill, 1972.

7. The Scale of Devastations

The war can be still seen in European cities. The damage affected so many of them that it would be hard to imagine how beautiful they had been before. Europe on prewar postcards is not just a romantic vision – it is also a testimony to the senseless destruction of their heritage. This reflection becomes more objective from the perspective of the several dozen years of the activity of the European Commonwealth. At last, the assessment of devastations can be shared by both sides of the former “Iron Curtain”¹².

The tragedy of World War II changed many European cities, especially those in Poland, Great Britain, Germany and the Soviet Union. According to K. Pawłowski’s estimations, more than 177 Polish towns and cities were destroyed in more than 50%. Those in “the Recovered Lands” were ruined – 26 out of 70 in West Pomerania as well as 29 out of 86 in Lower Silesia were destroyed in more than 50%¹³.

The available British archival materials reveal the overwhelming results of bombings in Germany. Making an attempt to evaluate the RAF’s effectiveness on its grounds, A. Harris enumerates forty-four affected cities as well as defines the percentage and area of damage. According to these documents, Berlin and Hamburg were destroyed on an area exceeding 25 km². Big cities with more than 500,000 inhabitants included Hamburg destroyed in 75%, Cologne (61%), Dortmund (54%), Düsseldorf (65%), Frankfurt (52%), Dresden (59%), Munich (42%) and Berlin (33%). Medium-sized cities included Hanover (60%) and Szczecin (53%). Small towns were brought to ruin; those destroyed in more than 70% included Bochum, Darmstadt, Würzburg and Hildesheim¹⁴. However, the list of bombed towns and cities, prepared by the RAF in 1945, is incomplete – for instance, it lacks Koblenz whose centre was severely bombed [in more than 80%] by the RAF and the USAAF in 1944 and 1945.

More contemporary assessments differ from Harris’s evaluation in other details, too – they specify a relatively lower percentage of devastations. In a survey published in 1993 serving many researchers, Uta Hohn presents a detailed map of German towns and cities destroyed during the Second World War¹⁵. She enumerates around one hundred big and medium-sized cities as well as small towns. Big and medium-sized cities destroyed in more than 50% include Hamburg, Bremen, Koblenz, Magdeburg, Münster, Kassel, Würzburg, Mainz, Emden, Zerbst, Dessau, Prenzlau, Weesel, Düren, Nordhausen, Pforzheim, Freidrichshafen, Heilbronn, Bad Kreuznach, Hanau and Zweibrücken¹⁶.

The image produced by both surveys is shattering regardless of all the differences. Germany suffered the consequences of its wartime ambitions. One of the Allies’ most difficult decisions about the strategic bombing of German cities had far-reaching results. A fragment of Winston Churchill’s secret report of April 1945, written shortly after the bombing of Dresden, is noteworthy as it reflects the dramatic situation of German cities at the end of the war: *“It seems to me that the moment has come when the question of so called ‘area bombing’¹⁷ of German cities should be reviewed from the point of view of our own interests. If we come into control of an entirely ruined land, there will be a great shortage of accommodation for ourselves and our Allies: and we shall be unable to get housing materials out of Germany for our own needs*

¹² This can be exemplified by international researches and workshops, coordinated by the author of this paper in 2009–2012, with the participation of Cracow University of Technology, TU Delft, HTW Dresden and HAWK Hildesheim – *Facing Impact of the Second World War – Urban Design in Contemporary European Cities* [co-funded by LLP Erasmus]; (www.urbanwarimpacts.eu).

¹³ K. Pawłowski, p. 52.

¹⁴ A. Harris, chart from a report concerning war operations in the period 23.02.1942–8.05.1945, cat. no. AIR 16/487, British Archives [19.11.2012] (<http://www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/theatres-of-war/western-europe/investigation/hamburg/sources/docs/6>).

¹⁵ State for the year 1945; minimum damage in more than 20%.

¹⁶ U. Hohn, p. 3-23.

¹⁷ Raids on defined zones.

because some temporary provision would have to be made for the Germans themselves. We must see to it that our attacks do not do more harm to ourselves in the long run than they do to the enemy's immediate war effort"¹⁸.

8. Within Living Memory

The war tragedy is most vivid in cities whose extensive central areas were destroyed. Their core, which had been growing for centuries with its richness of references, layers, history and identity, was lost forever. The reconstructed part of the Old Town in Warsaw – a unique example in Europe – is just a little fragment of the prewar city. Today's Warsaw is a poor substitute for the past – numerous specialists treat it as a caricature because of its artificial architecture and the adopted convention. For the Polish nation, however, the reconstruction of the capital city remains a significant manifestation of its identity and durability.

Rotterdam, destroyed in May 1940 within a bombing supposed to intimidate the Netherlands, lost the whole of its historical centre. This area, defined by historians as “the Fire Boundary”, comprised about 2.5 km² where 25,000 houses and 11,000 other buildings were annihilated¹⁹. “The Fire Boundary”, which can be found on maps available for tourists, became a symbol of war tragedy growing from the need for commemorating it. These days, it is a peculiar attraction which recalls the history of this city rebuilt in the spirit of modernism. Ossip Zadkin's sculpture entitled “The Destroyed City” (1953), presenting a man with his heart pulled out, also makes an artistic expression referring to Rotterdam which lost its centre.

Cologne – a city with unique history and heritage, with a population of c. 800,000 before the war – was desolate in 1945: only 5% of its former inhabitants were living here then. The spared cathedral towers could be seen above the ruined centre occupying the area of nearly 8 km². This restored edifice has been a symbol of the perseverance of its dwellers who completed construction after six hundred years, then of their willingness to return to the city and rebuild it. The cathedral is a unique element of Cologne's identity, a connection between its past and present. Lots of contemporary public spaces and buildings, important to the city dwellers, find their origin and reference here.

Dresden's Frauenkirche was less lucky. This church, weakened by bombings and fires, fell down just one day after the rest of the city to the survivors' despair. For several decades, its ruins acted as a symbol of the 1945 tragedy. After the unification of Germany, Dresden showed its will to rebuild this important building. The reconstructed Frauenkirche was formally opened in October 2005.

Undoubtedly, an unusually interesting element which binds various historical references is the Berlin Castle. Severely destroyed, it survived the war. However, the new authorities treated it as a symbol of Prussian imperialism so they demolished it. The Republic Palace, which acted as the seat of the Parliament of the German Democratic Republic, was built in its place. The citizens perceived it as a praise to the glory of East Germany, therefore they raised objections to the plans of demolishing it and reconstructing the former Hohenzollerns' Castle which sprang up after the unification of Berlin. The Palace was eventually demolished in 2008 through the Parliament's decision. The planned new building is supposed to act as the so-called “Humboldtforum” but its implementation was postponed for financial reasons. However, the reconstruction of its historical elements will include three external elevations only.

Old Hamburg was completely devastated within the so-called Operation Gomorrah in 1943. During the war, the city was an important centre of the military sector. What is characteristic, the assembly lines

¹⁸ Winston Churchill to General Ismay for C.O.S. Committee C.A.S. on April 1, 1945 D.89/5, top secret (<http://learningcurve.gov.uk/worldwarII>).

¹⁹ *Along the Fire Boundary*, brochure issued by AIR the Architectural Center of Rotterdam I ds+V/Rotterdam City Council.

were recreated within several months but the structure of historical buildings was not. The tragedy of more than 40,000 casualties is commemorated by the ruin monument, i.e. St Nicholas's Church. The city's port is a symbol of its persistence. The restored former port granaries (Speicherstadt) will be a testimony to its splendid industrial heritage. A new city with some superb public spaces – Hafencity – will be born in the direct context of the old port district.

9. The Lost European Heritage

The war affected a multitude of towns and cities in Europe – it would be difficult to list them all for the needs of this paper. Big and medium-sized cities suffered a lot, while the fate of small towns often remained in the shadow. In postwar Poland, all the nation's forces were concentrated on the capital city. Rebuilding smaller centres was postponed for years which could be felt in Elbląg for instance.

The size of damage as well as the intentional destruction of the most important part of the cities, i.e. their historical centres, were very important while assessing the results of World War II. A lot of European cities never returned to their former glory. The construction of new places of residence was more important than the restoration of old tenements. Removing the debris meant demolishing some buildings which could be renovated under different conditions.

Contemporary cities search for a reference to their history. The inhabitants of Dresden lived to see the restoration of Frauenkirche, whereas Hildesheim reconstructed its market square with unique buildings. The yearning for the long-gone city also moves to the virtual world which can be exemplified by the detailed reconstruction of prewar Warsaw²⁰. Unfortunately, the real city cannot be brought back to life...

1. Wstęp

Miasta od zarania dziejów stanowiły cel ataków nieprzyjaciela, zdobywane i niszczone odradzały się lub odchodziły w niepamięć. Europa przez tysiąclecia była areną walk o różnej skali i zasięgu. Pożary, wojny, epidemie dziesiątkowały miasta i ich ludność. Trudno jest porównywać działania wojenne w historii. Wiek XX, a szczególnie II wojna światowa, odcisnął jednak znaczne piętno na krajobrazie zurbanizowanym Europy.

Problematyka II wojny światowej powraca w pojawiających się w ostatnich latach opracowaniach naukowych. Perspektywa ponad 70 lat od jej wybuchu, pozwala na pozbawioną ideologicznego wydźwięku refleksję. Nie bez znaczenia pozostaje fakt otwierania tajnych dotąd archiwów państwowych. Wiele instytucji i osób prywatnych zamieszcza nie publikowane dotychczas dokumenty, zdjęcia i filmy w internecie. Wyłaniający się z nich obraz skłania do ponownego przyjrzenia się skutkom tej wojny i ich wpływie na współczesne miasto.

2. Zniszczenia na linii frontu

Zniszczenia w czasie ostatniej wojny mają różną etymologię. Przechodzący przez Europę front, zarówno podczas ataku wojsk nazistowskich, jak i później w czasie kontrofensywy Aliantów, pozostawił ogrom zniszczeń.

²⁰ Newborn animation and vfx, *Project Warsaw 1935* (<http://warszawa1935.pl>).

Miasta europejskie, stawały się areną ciężkich walk, bronione z ogromną zaciętością. Wiele miast dużych i małych ucierpiało na skutek bezpośredniego ataku. Dunkierka, niewielkie miasto francuskie, będzie świadkiem niezwyklej wydarzeń wojennych. W ramach Operacji Dynamo w maju 1940 roku z jej okolic ewakuowane zostaną z kontynentu wojska alianckie. Podczas okupacji niemieckiej Dunkierka jest systematycznie niszczone przez bombardowania alianckie. Miasto zamienione zostanie przez wojsko niemieckie w twierdzę, stanowiącą część Wału Atlantyckiego w ramach tworzenia tzw. *Twierdzy Europa*. Dunkierka podda się dopiero w dniu kapitulacji (9.05.1945) Czechosłowackiej Brygadzie Pancerniej. Ze starej części miasta ocalałe 10% substancji. W ramach rozbudowy wspomnianego Wału Atlantyckiego zburzona zostanie również dzielnica holenderskiej Hagi.

Wyniszczający charakter walk na obszarze miast, z udziałem niestety cywilnej ludności, na niespodziewaną jak dotąd skalę, to również specyficzny element tej wojny. Do historii przejdzie bohatersko broniony Stalingrad i Leningrad. Zacięta obrona staje się wyrazem aspiracji politycznych i strategicznych. W bitwie o Stalingrad ginie po obu stronach frontu 2 miliony żołnierzy, a mieszkańców nawet 750 tysięcy. Podczas 2,5 letniego oblężenia Leningradu będzie to około 1,5 mln mieszkańców i żołnierzy. Liczby przerażające i tragicznie rekordowe uczynią z tych miast prawdziwe cmentarzyska. Przykładów takich miast będzie niestety więcej, aż po zwycięstwo w Berlinie.

Wojna w mieście ma swoją trudną specyfikę. Nie przystosowany do walk wewnętrzny układ, przeniesie ciężar obrony na pojedynczy budynek, gruz zasypie ulice, tworząc barykady. W czasie walk zniszczone zostanie bezpowrotnie dziedzictwo twierdzy Kołobrzeg, ciężkie walki dotkną Szczecin. Polityczna decyzja o obronie Wrocławia w charakterze twierdzy pozostawi miasto w ruinie.

W Polsce ciężkie działania wojenne dotkną szczególnie Warszawę. Stolicę zbombardowano i zniszczono dotkliwie we wrześniu 1939 r. W intencji okupanta miasto miało celowo pozostać nie odbudowywane. Już w 1940 roku pojawiły się plany redukcji Warszawy do 40 tysięcy mieszkańców, o czym pisze N. Gutschow i B. Klein¹, co stanowi dowód bezwzględności traktowania tego miasta przez niemieckich nazistowskich planistów. Dwa wojenne powstania – ludności żydowskiej w Getcie Warszawskim w 1943 i wyzwolenie w 1944 roku odcisną ogromne piętno. Liczba zabitych podczas ostatniego powstania i tuż po nim sięgnie 150–180 tys. Stolica stanie się symbolem zarówno heroizmu mieszkańców, jak i bezwzględności okupanta, który „dokończy” dzieła destrukcji, celowo wysadzając ocalałe budynki i ich ruiny, tak by zrównać miasto z ziemią. Dopełni to prowadzony celowo przez okupanta od 1939 roku proces niszczenia Warszawy.

3. Front powietrzny

Do końca XIX wieku i w zasadzie podczas I Wojny Światowej miasta poza linią frontu pozostawały stosunkowo bezpieczne. Pojawienie się lotnictwa bombowego oznaczało kompletną zmianę sytuacji, niosąc zagrożenie dla miast oddalonych od bezpośrednich działań. Najbardziej znanym przykładem nalotu bombowego na miasto europejskie w okresie międzywojennym jest Guernica². Jej dramat upamiętniony przez Pabla Picassa otworzył nową kartę w historii wojny i miasta.

Wprowadzenie wojsk lotniczych znacznie skomplikowało teatr II wojny światowej. Dla miast wojna z powietrza będzie miała tragiczne konsekwencje. Lotnictwo bombowe pozwala na błyskawiczny, często wielopunktowy atak, zmieniając wojnę w „Blitz”, zapoczątkowany przez wojska niemieckie już podczas

¹ N. Gutschow, B. Klein (...), s. 25.

² Guernica – niewielkie miasto baskijskie [ok. 5000 mieszk.] 26.04.1937 na rozkaz Gen. Franco zostało zbombardowane przez lotnictwo niemieckie. W wyniku bombardowań i pożarów zniszczonych zostało 70% zabudowy, liczbę ofiar wg różnych źródeł szacuje się na 1600 osób. [Przyp. aut.].

kampanii wrześniowej. Nalot trudno jest przewidzieć, trudno też bronić się, nie mając w zasadzie bezpośredniego kontaktu z nieprzyjacielem.

Bombardowania to szczególny rodzaj działań wojennych. Decyzje strategiczne uzależnia położenie geograficzne baz i zasięg bombowców. Stąd odległe walki w Norwegii, ważnej dla Niemców jako miejsce potencjalnego ataku na Wielką Brytanię. Na Morzu Śródziemnym podobne znaczenie dla Aliantów będzie miała Malta. Pod presją wojenną udoskonalane są maszyny lotnicze, zwiększa się pojemność paliwa i ładunku, lotnictwo bombowe rozwijane jest równoległe ze wspierającą je flotą myśliwców. Wojna zyskuje charakter kontynentalny.

Tereny potencjalnego ataku bombowego w Europie stopniowo się zwiększają. Lotnictwo niemieckie mając dostęp do zdobytych baz we Francji, Norwegii i Danii w czasie Bitwy o Anglię 1940–1941 będzie mogło obszarem bombardowań objąć większą część terytorium Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej. Brytyjski RAF w 1942 roku wysłał swoją flotę już na odległość 350 mil (około 560 km), obejmując zasięgiem większość terytorium Niemiec, bez terenów wschodnich, a także północną i centralną Francję [10].

4. Dlaczego miasta?

Wbrew deklaracjom stron Konwencji Haskiej wojska lądowe i lotnictwo w zasadzie od początku dokonywało ataków nie tylko na cele militarne, czy związane z produkcją broni. II wojna światowa była wojną totalną, atak na cele cywilne, w tym miasta był praktykowany przez Niemców i ich sojuszników od samego początku. Już pierwszego września 1939 roku wojska niemieckie rozpoczęły bombardowania miast i ludności cywilnej w Polsce. Świat obiegły zdjęcia zbombardowanej Warszawy, ale tragiczne losy wielu innych miast i miasteczek, tak na zachodzie jak i wschodzie Rzeczypospolitej są mało znane. Z większych miast zbombardowane zostały również Poznań, Kraków, Częstochowa, Łódź³.

Terror, który przyniosą bombardowania na początku wojny, będzie w tym wypadku początkiem wojny psychologicznej. Wyspa brytyjska, izolowana od kontynentu i pozornie bezpieczna, stanie się stosunkowo łatwo dostępnym celem dla lotnictwa Luftwaffe. W okresie od sierpnia 1940 do maja 1941 Niemcy z powietrza toczyć będą walkę z ostatnim bastionem Aliantów. Wśród bombardowanych miast znajdują się: Londyn, Liverpool, Sheffield, Glasgow, Belfast, Manchester, Southampton, Portsmouth, Coventry, Bristol, Plymouth, Avonmouth, Birmingham, Merseyside i inne⁴.

Wobec bezwzględnych ataków z powietrza i zagrożonej przyszłości Europy Alianci rozpoczną systematyczne naloty strategiczne, na wybrane cele niemieckie. Wojna nabierze trudnego wymiaru, sięjąc nieodwracalne zniszczenia. Dowódca floty lotniczej brytyjskiej, twórca koncepcji zmasowanych nalotów, w tym właśnie na miasta, Generał Arthur Harris, pozostanie jedną z bardziej kontrowersyjnych postaci tej wojny. Historia obdarzy go przydomkiem „Bomber” Harris. Harris zorientuje strategię ataków lotniczych na niemieckie miasta, tak by siać terror, zwątpienie. W odniesieniu do przestrzeni miast jego zamierzeniem będzie całkowite ich zniszczenie, tak by nie można było w nich mieszkać⁵. N. Davies przytacza wypowiedź Harrisa: „Usuniemy niemieckie miasta, tak jak się usuwa zęby”⁶. Trudna perspektywa, którą tłumaczy nadzwyczajna sytuacja polityczna – realna w tym momencie obawa, że nazizm zwycięży.

³ N. Davies, *Boże igrzysko* (...), s. 900.

⁴ A. Swanston, M. Swanston, s. 72-73.

⁵ A.T. Harris.

⁶ Por. N. Davies, *Europa*, s. 448.

5. Układ urbanistyczny a bombardowania

Czy istnieją relacje pomiędzy przestrzenią miasta a skutecznością nalotów bombowych? Można założyć tezę, że wobec niedoskonałości technik naprowadzających, czytelność układu urbanistycznego miała znaczenie dla orientacji z powietrza. Ułatwiała lotnikom identyfikację celów z powietrza.

Luftwaffe od początku działań wojennych badała skuteczność nalotów. Zbombardowanie w połowie września 1939 roku Frampola mogło mieć charakter szkoleniowy. Małe miasto pozbawione większego znaczenia strategicznego, wyróżniał piękny, symetryczny układ urbanistyczny. Oparty na kwadracie rzut, mieścił centralnie położony rynek z ratuszem. W widoku z góry miasto przypominało tarczę strzelniczą. Idealny cel dla lotnictwa. Uzasadnienie celów militarnych w tym wypadku do tej pory rodzi wiele wątpliwości. Podobne refleksje budzi zbombardowanie Wielunia z jego czytelnym układem rynku. Miasto zostało zniszczone praktycznie całkowicie już 1.09.1939, pozostawiając wiele pytań o przedmiotowość tego nalotu.

Dla lotników osie ulic, dominanty kościołów, wieże stanowiły ważny element naprowadzający. Można w związku z tym podjąć refleksję nad ocalałymi wieżami Katedry w Kolonii czy innymi charakterystycznymi obiektami. Na ile ich przetrwanie miało na celu ocalenie dziedzictwa, a na ile było celowym działaniem strategicznym? Pewnie jedno i drugie twierdzenie ma w sobie element prawdy.

Znaczenie budynków wysokich, charakterystycznych, pełniących rolę dominant w krajobrazie miasta wzrastało w przypadku bombardowań dziennych, w których specjalizowała się amerykańska USAAF, dumnie określając je jako *precyzyjne*. Podświetlane łunami pożarów wieże były również znakiem rozpoznawczym dla lotników RAF, specjalizujących się w nalotach nocnych⁷.

Intensywność zabudowy również znalazła swoje odzwierciedlenie w skuteczności ataków na miasta. Gęsto zabudowane centrum dla wielu mieszkańców stanie się ostateczną pułapką. Sceną takich dramatów będą płonące przykładowo Drezno i Hamburg, grzebiąc tysiące ofiar w swoich murach. Nie bez przyczyny dla wzrostu liczby ofiar będą miały również decyzje władz. W przypadku Hamburga zakaz opuszczania miasta przez mieszkańców, mając mobilizować ich do akcji ratowniczych i gaszenia pożarów, stanie się na czas 10 dni bombardowań dla ponad 40 tys. ludzi śmiertelną pułapką.

W przypadku większych miast stosowano tzw. naloty dywanowe, znane również pod nazwą bombardowań strefowych⁸. Celem takich działań powietrznych było zniszczenie jak największego arealu. Atak na to samo miasto powtarzany był kilkakrotnie. Przykładowo Hamburg zostaje zbombardowany podczas trwających tydzień nalotów 27.07 do 2.08.1943. Bombardowania wywołują ogromne pożary, dym naprowadza, a jednocześnie utrudnia naloty. Wiele miast nękanych jest przez cały okres wojny. Kolonia w czasie wojny bombardowana była od maja 1940 roku ponad 260 razy.

Żeby bombardowanie strefowe było skuteczne, w ataku musiała wziąć udział odpowiednio duża liczba bombowców. RAF próbując zastraszyć przeciwnika zmobilizuje do swoich działań stopniowo coraz większą liczbę samolotów. W czasie najbardziej znanego ataku na Kolonię w maju 1942 roku, weźmie udział ponad 1000 bombowców! Bombardowanie przejdzie do historii pod dumną nazwą Operacja Milenium, odwołując się do liczebności floty powietrznej, a nie do wspaniałej historii miasta. Na miasto spadną tysiące bomb. Kolonię zajmie ogromny pożar, dym widoczny będzie z kilkuset kilometrów odległości. W tym bombardowaniu zginie prawie 500 osób, w czasie następnych w sumie około 20 tysięcy. Nie trudno wyobrazić sobie skalę zniszczeń Kolonii. Z centrum pozostaną w zasadzie ruiny.

⁷ USAAF – *United States Army Air Force*, RAF – *Royal Air Force* [ang.].

⁸ N. Davies, *Europa (...), op. cit.*, s. 449.

6. Broń doskonała, czyli jak niszczyć miasta skutecznie

Specjalizacja w zakresie materiałów wybuchowych nie pozostanie bez wpływu na proces zniszczenia. Bomby burzące, zapalające staną się dla miast prawdziwym fatum. Wiele budynków o drewnianych stropach i konstrukcji dachu – a przecież był to typowy standard przedwojenny, nie będzie w stanie oprzeć się ogarniającym miasta w trakcie i po bombardowaniach pożarom. Skutki bombardowań są dobrze widoczne na archiwalnych zdjęciach i filmach. Miasta zbombardowane wypełniają skorupy budynków – to typowy obraz wielu dokumentalnych filmów. Kamienice, a właściwie ich zewnętrzne ściany, stoją pozbawione okien kondygnacji i dachu. Taką ruinę trudno będzie odbudować. Zewnętrzna konstrukcja elewacji, pozostawiając zarysy pierzei i pozornie wyznaczając urbanistykę miasta, będzie niestety zaledwie jego złudzeniem. Zewnętrzne ściany nie wystarczą by zrekonstruować całe centra miast zniszczone w ten sposób. Przy rozległej skali destrukcji, nadzieja na odnowienie miasta będzie nikła. Proces oczyszczania miasta dla powracających mieszkańców będzie wymagał zdecydowanych działań, zostawiając małe szanse na rekonstrukcję pozostałych ruin.

Europa szczęśliwie nie doczekała się ataku nuklearnego. Skala zniszczeń zarówno budynków, jak i ludności szczególnie w okręgach gęsto zaludnionych, jak np. Zagłębie Ruhry, mogłaby się okazać tragiczna. Warto ku przestrodze przypomnieć, że parę miesięcy później w wyniku zrzućenia tylko jednej bomby atomowej na Hiroszimę 6.08.1945 roku już w momencie eksplozji zginęło około 80 tys. ludzi. Jak pokazały następne miesiące – nawet do 160 tys. wskutek choroby popromiennej. W Nagasaki ofiary szacuje się w sumie na 40 do 70 tys., co i tak stanowi wyjątkową liczbę ofiar. Bombardowania te przyspieszyły kapitulację Japonii.

Niemiecka propaganda, najpierw nazistowska, potem niemiecka powojenna, będzie przez lata porównywać tragedię bombardowań w Dreźnie do ataku nuklearnego na Hiroszimę. Podobny dla obu tragedii jest moment bombardowania – próba przyspieszenia końca wojny i doprowadzenia państw Osi do kapitulacji, wspólny niespodziewany atak. W stosunkowo bezpiecznym dotąd Dreźnie znalazło schronienie wielu uchodźców, jak również jeńców wojennych. Miasto o wyjątkowej jakości architektury, sztuki, zabytkowej przestrzeni miejskiej nie spodziewało się takiej tragedii. Centralnym punktem ataku staje się Altmarkt – rynek miejski, podczas kiedy bombardowania nie zniszczą znajdujących się na północ od centrum terenów wojskowych. Liczba ofiar w Dreźnie trudna jest do oszacowania, w najgorszych scenariuszach sięgać będzie nawet 160 tysięcy. W późniejszym okresie zostanie zweryfikowana do 30–40 tys.⁹

Trudne przeżycia dreźnieńskie staną się inspiracją dla Kuta Vonneguta do napisania swojej wersji dramatu. Były jeńiec amerykański zilustruje potworną tragedię mieszkańców i miasta w swojej słynnej wydanej w 1969 r. powieści „Rzeźnia numer pięć”¹⁰. Oparty na jej motywach film będzie silnie oddziaływał na masową wyobraźnię odbiorców, rozpraguje w świecie bombardowanie Drezna z 1945¹¹.

7. Skala zniszczeń

Wojna widoczna jest nadal w miastach europejskich. Zniszczenia objęły tak wiele z nich, że trudno już wyobrazić sobie jak piękne były przedtem. Europa na przedwojennych widokówkach to nie tylko romantyczny zapis to dowód, jak bezsensowne było zniszczenie tego dziedzictwa. Refleksja ta staje się z perspektywy kilkudziesięciu lat przynależności do Europejskiej Wspólnoty bardziej obiektywna. Ocena zniszczeń może nareszcie stać się wspólna dla obu stron niegdyś „żelaznej kurtyny”¹².

⁹ N. Davies powołuje się na liczbę minimum 39 773 ofiar; *Ibidem*, s. 450.; M. Gretschel pisze o 35 tysiącach.

¹⁰ K. Vonnegut.

¹¹ *Slaughterhouse-Five*, reżyser G.R. Hill, 1972.

¹² Przykładem koordynowane 2009–2012 przez autorkę artykułu międzynarodowe badania i warsztaty z udziałem Politechniki Krakowskiej, TU Delft, HTW Dresden i HAWK Hildesheim – *Facing Impact of the Second World*

Tragedia II wojny światowej zmieniła wiele miast europejskich – w tym szczególnie polskich, brytyjskich, niemieckich i radzieckich. Podążając za szacunkami K. Pawłowskiego w Polsce ponad 177 miast zostało zniszczone w ponad 50%. Miasta na „Ziemiach Odzyskanych” znajdowały się w ruinie – na Pomorzu Zachodnim 26 z 70 miast było w ponad 50% zniszczone, w woj. dolnośląskim 29 na 86 miast było również w ponad połowie zrujnowane¹³.

Z dostępnych dzisiaj brytyjskich materiałów archiwalnych wyłania się ogrom skutków bombardowań Niemiec. A. Harris, podejmując ocenę skuteczności RAF na jej terenie wymieni 44 miasta, będące celem nalotów, określając zarówno procent zniszczenia, jak i obszar zniszczeń. Wg tych dokumentów najbardziej zniszczone obszarowo na powierzchni ponad 25 km² będą Berlin i Hamburg. Wśród dużych miast, o liczbie mieszkańców ponad 500 tys. znajdzie się m.in. Hamburg zniszczony w 75%, Kolonia w 61%, Dortmund w 54%, Düsseldorf w 65%, Frankfurt w 52%, Drezno w 59%, Monachium w 42% i wreszcie Berlin w 33%. Wśród miast średnich znajdują się m.in. zniszczony w 60% Hannover czy w 53% Szczecin. Zniszczenie wielu mniejszych miast będzie prawie całkowite, wśród tych zrujnowanych w ponad 70%, które obejmie raport Harrisa znajdują się m.in. Bochum, Darmstadt, Würzburg czy Hildesheim¹⁴. Lista zbombardowanych miast przygotowana przez RAF w 1945 roku jest jednak niepełna, zabraknie na niej przykładowo Koblencji, której centrum pomiędzy 1944–1945 zostało zbombardowane prawie całkowicie (w ponad 80%) przez zarówno RAF, jak i USAAF.

Bardziej współczesne oceny różnią się od oceny Harrisa również w innych szczegółach, podając relatywnie mniejszy procent zniszczeń. Uta Hohn w opublikowanym w 1993 roku opracowaniu, do którego odnosi się wielu dzisiejszych naukowców, prezentuje szczegółową mapę zniszczonych podczas II wojny światowej miast w Niemczech¹⁵. W ramach tego zestawienia autorka wymienia około 100 dużych i średnich miast i około 80 małych. Wśród dużych i średnich miast zniszczonych w ponad 50% znajdują się Hamburg, Bremen, Koblencja, Magdeburg, Münster, Kassel, Würzburg, Mainz, Emden, Zerst, Dessau, Prenzlau, Wesel, Düren, Nordhausen, Pforzheim, Freidrichshafen, Heilbronn, Bad Kreuznach, Hanau, Zweibrücken¹⁶.

Obraz, który przynoszą oba zestawienia jest, bez względu na różnice, druzgocący. Niemcy poniosły ciężkie konsekwencje swoich wojennych ambicji. Jedną z trudniejszych w historii decyzji o strategicznym bombardowaniu miast niemieckich przez lotnictwo Aliantów okazała się niezwykle brzemienna w skutkach. Warto tutaj przytoczyć fragment tajnego raportu Winstona Churchilla z kwietnia 1945 roku, napisany już po zbombardowaniu Drezna. Odzwierciedla on dramatyczną sytuację miast niemieckich pod koniec wojny: „Wydaje się, że nadszedł moment w którym pytanie dot. tzw. „nalotów strefowych”¹⁷ musi być przemyślane z punktu widzenia naszych własnych interesów. Jeśli mamy objąć kontrolę nad całkowicie zrujnowanym obszarem, to nie będzie tam miejsc do mieszkania tak dla nas jak i dla Aliantów: nie będziemy w stanie zdobyć materiałów do budowy domów spoza Niemiec dla naszych własnych potrzeb, ponieważ jakieś tymczasowe środki trzeba będzie zapewnić samym Niemcom. Musimy dopilnować, aby ataki nie szkodziły nam samym w dłuższej perspektywie bardziej, niż one szkodzą wrogowi w bezpośredniej wojnie”¹⁸.

War – Urban Design in Contemporary European Cities / Sprostać konsekwencjom II wojny światowej. Projektowanie urbanistyczne we współczesnych miastach europejskich [współfinansowanie LLP Erasmus] (www.urbanwarimpacts.eu).

¹³ K. Pawłowski, s. 52.

¹⁴ A. Harris, grafik z raportu dot. operacji wojennych w okresie od 23.02.1942 do 8.05.1945; Nr katalogowy AIR 16/487; źródło archiwa brytyjskie [19.11.2012] (<http://www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/theatres-of-war/western-europe/investigation/hamburg/sources/docs/6>).

¹⁵ Stan na 1945 rok, zniszczenia w minimum ponad 20%.

¹⁶ U. Hohn, s. 3-23.

¹⁷ *Area bombing* [ang.], przyp. aut.

¹⁸ W. Churchill do Generała Ismay dla C.O.S. Committee C.A.S. z dn. 1.04.1945 D.89/5, dokument ściśle tajny (<http://learningcurve.gov.uk/worldwarII/>) [w tłumaczeniu autora].

8. Ślady pamięci

Dramat wojny szczególnie widoczny jest w miastach, w których zniszczone zostały rozległe obszary centralne. Rdzeń, który narastał przez stulecia, z jego bogactwem odniesień, warstw, historii i tożsamości dla jego mieszkańców został bezpowrotnie utracony. Odbudowana część warszawskiej Starówki, wyjątkowy przykład w Europie, to jednak niewielki fragment przedwojennego miasta. Warszawa odbudowana będzie zaledwie namiastką przeszłości, dla wielu specjalistów jej karykaturą, zarówno przez sztuczność architektury, jak i przyjętą konwencję. Dla Polaków rekonstrukcja stolicy pozostanie jednak ważną manifestacją jej tożsamości i trwałości.

Zniszczony w maju 1940 roku Rotterdam w wyniku mającego zastraszyć Holandię bombardowania, pozbawiony zostanie całkowicie swojego historycznego centrum. Obszar ten, wytyczony przez historyków, tworząc tzw. „Linie Ognia”, obejmuje około 2,5 km². Na tym terenie unicestwionych zostało 25 tys. domów i 11 tys. innych budynków¹⁹. „Linia Ognia”, której mapy dostępne są dla turystów, stała się symbolem wojennej tragedii, wyrosła z potrzeby jej upamiętnienia. Jest dzisiaj swoistą atrakcją, przywołaniem historii tego odbudowanego w duchu modernizmu miasta. Artystycznym wyrazem, odwołującym się do pozbawionego centrum Rotterdamu, jest również rzeźba Ossipa Zadkina z 1953 roku „Zniszczone Miasto”, przedstawiająca człowieka z wyrwanym sercem.

Kolonia – miasto o wyjątkowej historii i dziedzictwie, liczące przed wojną około 800 tys. ludzi tuż po wojnie będzie prawie całkowicie opuszczone. Mieszkańców będzie tutaj zaledwie 5% jej dawnych mieszkańców. Ponad zrujnowanym centrum, w sumie obejmującym prawie 8 km² obszaru, widoczne będą ocalałe wieże Katedry. Odrestaurowana budowla jest i pozostaje symbolem trwałości miasta. Najpierw, jako symbol wytrwałości mieszkańców którzy po 600 latach zakończyli jej budowę, współcześnie jako świadek woli mieszkańców powrotu do swego miasta i jego odbudowy. Katedra jest wyjątkowym elementem tożsamości Kolonii, łącznikiem pomiędzy miastem minionym a teraźniejszym. Wiele współczesnych ważnych dla mieszkańców przestrzeni i budynków publicznych tu znajduje swój początek, odniesienie.

Dreźnieński Frauenkirche nie będzie miał tak wiele szczęścia. Budynek kościoła przetrwa zniszczenie swojego miasta zaledwie o jeden dzień. Nadwyrężona bombardowaniem i pożarami budowla runie ku rozpaczycy ocalałych. Ruiny kościoła na kilkadziesiąt lat pozostaną symbolem tragedii 1945 roku. Po zjednoczeniu Niemiec pojawi się w Dreźnie wola do odbudowy tego ważnego dla mieszkańców budynku. Zrekonstruowany Frauenkirche zostanie oficjalnie otwarty w październiku 2005 roku.

W Berlinie niezwykle interesującym elementem wiążącym wiele wątków historycznych jest niewątpliwie Zamek Berliński. Dotkliwie zniszczony przetrwał wojnę. Dla nowych władz był jednak symbolem pruskiego imperializmu i jako taki został rozebrany. Na jego miejscu wzniesiono Pałac Republiki, pełniący funkcję siedziby Parlamentu Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Pałac był dla obywateli symbolem świetności NRD. Trudno się więc nie dziwić, że pojawiające się po zjednoczeniu Berlina plany związane z jego wyburzeniem i rekonstrukcją dawnego Zamku Hohenzollernów spotkały się z licznymi protestami. Ostatecznie pałac został decyzją parlamentu w 2008 roku zburzony. Nowy, planowany budynek ma pełnić funkcję tzw. „Humboldtforum”, jego realizacja ze względów finansowych została odsunięta w czasie. Rekonstrukcja historycznych elementów zamku obejmie jednak tylko 3 zewnętrzne elewacje.

Stary Hamburg zniszczony został prawie całkowicie w ramach tzw. Operacji Gomora w 1943. Miasto było w czasie wojny ważnym ośrodkiem produkcji zbrojeniowej. Co znamienne, linie produkcyjne udało się w przeciągu paru miesięcy odtworzyć, struktury historycznej zabudowy już niestety nie. Tragedię ponad 40 tysięcy ofiar upamiętnia dzisiaj pomnik-ruina, czyli dawny Kościół Świętego

¹⁹ *Along the Fire Boundary*, broszura wydana przez: AIR the Architectural Center of Rotterdam I ds+V/Rotterdam City Council.

Mikołaja. Symbolem trwałości tego miasta jest jego port. Speicherstadt, czyli dawne portowe spichrze, odrestaurowane będą dzisiaj dowodem wspaniałego dziedzictwa przemysłowego. W bezpośrednim kontekście dawnej dzielnicy portowej odrodzi się nowe miasto ze wspaniałymi przestrzeniami publicznymi – hamburskie Hafencity.

9. Stracone europejskie dziedzictwo

Wojna dotknęła ogromną ilość miast w Europie. Trudno byłoby je wszystkie na potrzeby tego opracowania wymienić. Ucierpiały miasta duże i małe. Dramat mniejszych często pozostawał w cieniu. W Polsce po wojnie, wszystkie siły narodu skoncentrowane zostały na stolicy, odbudowa mniejszych ośrodków oddalona została na długie lata, jak stało się to chociażby w przypadku Elbląga.

Nie bez znaczenia dla oceny skutków II wojny światowej pozostaje wielkość zniszczeń, jak również celowe niszczenie najważniejszej części miast, tj. ich historycznego centrum. Wiele miast europejskich nigdy nie wróciło do swojej świetności. Straty i zniszczenia okazały się zbyt duże. Budowa nowych miejsc do mieszkania była ważniejsza od restauracji starych kamienic. Oczyszczanie z gruzów oznaczało wyburzenia budynków, które w innym momencie dziejowym moglibyśmy poddać renowacji.

Współczesne miasta poszukują odniesienia do swojej historii. Po latach mieszkańcy Drezna doczekali się rekonstrukcji Frauenkirche, Hildesheim zrekonstruowało swój rynek i jego unikalną zabudowę. Tęsknota za dawnym, utraconym miastem przenosi się również w wirtualny świat, przykładem szczegółowa rekonstrukcja przedwojennej Warszawy²⁰ – tej prawdziwej nie da się niestety przywrócić...

References/Literatura

- [1] Davies N., *Boże igrzysko, historia Polski*, Wyd. Znak, Kraków 2003.
- [2] Davies N., *Europa*, Wyd. Znak, Kraków 1998.
- [3] *Devastation of German Cities* – wykres z raportu A. Harrisa dot. operacji wojennych w okresie 23.02.1942–8.05.1945; Archiwa Brytyjskie nr kat. AIR 16/487 (<http://www.nationalarchives.gov.uk/education/worldwar2/theatres-of-war/western-europe/investigation/hamburg/sources/docs/6>).
- [4] Gutschow N., Klein B., *Zagłada i utopia. Urbanistyka Warszawy w latach 1939–1945*, Deutscher Werkbund e.V.Frankfurt/Main i Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, Warszawa 1995.
- [5] Gretzschel M., *Als Dresden in Feuersturm versank*, Ellert&Richter Verlag, Hamburg 2009.
- [6] Harris A.T., *Despatch on War Operations, 23rd February 1942, to 8th May 1945*; Wyd. Frank Cass, Londyn 1995.
- [7] Hohn U., *Die Zerstörung deutscher Städte bis 1945: Luftkrieg und Stadtplanung, Schadenfassung und Schadenbilanz*, [w:] *Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte 1940–1945*, (red. Nipper J., Nutz M.), wyd. Geographisches Institut der Universität zu Köln, Kolonia 1993, 3-23.
- [8] Vonnegut K. Jr., *Rzeźnia numer 5 czyli krucjata dziecięca, czyli obowiązkowy taniec ze śmiercią*, Wyd. Albatros, Poznań 2011 [1969].
- [9] Pawłowski K., *Zasady ochrony, odbudowy i rewaloryzacji historycznych zespołów urbanistycznych*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce, Odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa red. Zin W., *Miasta historyczne*, t. 1 (red. Kalinowski W.), Arkady, Warszawa 1986.
- [10] Swanston A., Swanston M., *II Wojna Światowa – Kompendium*, Bellona, Warszawa 2008.

²⁰ Studio animacji i vfx Newborn, *Projekt Warszawa 1935* (<http://warszawa1935.pl>).

III. 1. Contemporary silhouette of Cologne – port district of Rheinauhafen with the characteristic buildings of Kranhäusern, Cathedral in the background (photo by K. Racoń-Leja)

II. 1. Współczesna sylweta Kolonii – dzielnica portowa Rheinauhafen z charakterystycznymi budynkami Kranhäusern, w tle Katedra (fot. K. Racoń-Leja)

III. 2. Context of the planned reconstruction of the historical Berlin Castle and the GDR Palace demolished in 2008, temporary blue “Humboldtforum” nearby (photo by K. Racoń-Leja)

II. 2. Kontekst planowanej rekonstrukcji historycznego Zamku Berlińskiego i zburzonego w 2008 r. Pałacu Republiki NRD, obok tymczasowy niebieski budynek „Humboldtforum” (fot. K. Racoń-Leja)

Ill. 3. Model of today's Rotterdam with the range of war devastations along the so-called "Fire Boundary", City Promotion Centre „Rotterdam Info” (photo by K. Racoń-Leja)

Il. 3. Makieta dzisiejszego Rotterdamu z naniesionym zasięgiem zniszczeń wojennych tzw. „Linii Ognia”, Centrum Promocji Miasta „Rotterdam Info” (fot. K. Racoń-Leja)

Ill. 4. Koblenz panorama seen from Stronghold Ehrenbreitstein. The central area, destroyed during World War II, is located on the other side of the Rhine (photo by K. Racoń-Leja)

Il. 4. Panorama Koblencji widoczna z Twierdzy Ehrenbreitstein. Zniszczony w czasie II wojny światowej obszar centrum znajduje się po drugiej stronie Renu (fot. K. Racoń-Leja)

III. 5. 16th century Saint-Eloi Cathedral in Dunkirk and the postwar surrounding buildings (photo by K. Racoń-Leja)

II. 5. XVI-wieczna Katedra Saint-Eloi w Dunkierce i powojenna otaczająca zabudowa (fot. K. Racoń-Leja)

III. 6. Canal in the district of Speicherstadt – the spared industrial heritage of Hamburg (photo by K. Racoń-Leja)

II. 6. Kanał w dzielnicy Speicherstadt – ocalone dziedzictwo przemysłowe Hamburga (fot. K. Racoń-Leja)